

KONCEPCJA FUNKCJI MIEJSCA*

1. ZAŁOŻENIA I PODSTAWY TEORETYCZNE

We współczesnych badaniach geograficzno-miejskich uwaga koncentruje się już bardziej na układach i miejscach, w których zachodzą działania i relacje międzyludzkie, a więc na ich rozpatrywaniu w pewnym kontekście zjawisk im towarzyszących, aniżeli na badaniu całych struktur i systemów społecznych (Thrift 1983). Przedstawiane tutaj założenia z jednej strony nawiązują do geograficznego pojęcia „funkcja miasta” jako kategorii uogólniającej i relatywnej, z drugiej – do realistycznej koncepcji dualizmu zjawisk osadniczych Maika (1988) postulującej uwzględnianie wielopoziomowości zjawisk osadniczych, które na poziomie systemu osadniczego odwołują się do ujęcia strukturalno-funkcjonalnego, natomiast w wyjaśnieniu jednostkowym muszą korzystać z metodologii humanistycznej. Dzisiaj, jak pisze Majer (2004), następuje coraz ściślejsze „zspolenia filozofii, «humanistycznie» zorientowanej geografii oraz antropologii; podobnie jak «krytycznej» geografii czy makrosocjologii miasta”.

Punktem wyjścia do reorientacji tradycyjnych treści pojęcia „funkcja” w geografii i nadaniu mu szerszego zakresu, który byłby adekwatny dla koncepcji funkcji miejsca, są trzy ogólne założenia wstępne:

1. Uznanie miasta (jednostki osadniczej) za wytworzoną przez człowieka specyficzną przestrzeń cząstkową, zintegrowaną materialnie i technicznie oraz społeczno-terytorialnie, która w społecznym znaczeniu jest równocześnie terytorium i miejscem:

a) bycia ludzi, którzy w nim zamieszkują, działają i przeżywają, tworząc określoną, ale zarazem zmieniającą się społeczność silnie skoncentrowaną terytorialnie;

* Praca została wydana w 2010 r. jako rozdział w monografii „Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji” (aut. A. Suliborski), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, ss. 181.

b) mającym konkretną formę urbanistyczno-architektoniczno-krajobrazową, która jest zarazem dziedzictwem przeszłości i wytworem teraźniejszości będąc efektem stale zmieniających się potrzeb ludzkich; c) spełniającym dla jego mieszkańców i użytkowników różnorodne i zmieniające się w czasie funkcje, które są zawsze uwarunkowane kulturowo, zarówno będące wynikiem działań produkcyjnych lub usługowych, jak i wpływające na nasze doznania i przeżycia indywidualne zapisane na trwale w świadomości człowieka (Suliborski 2006).

Istotę wieloaspektowości przestrzeni miejskiej opisuje Widmer (za: Nurek 1985), stwierdzając, że „w każdej przestrzeni jest «podwójny ruch», który odsłania nam istnienie terytorium zbiorowego, kolektywnego, jako substratu zbiorowości czy społeczności (społeczeństwa), oraz terytorium jednostkowego, osobniczego, jako substratu dla «człowieka», inaczej miejsca właściwego dla każdego człowieka”. Przestrzeń taka jest dla człowieka zarazem terytorium i miejscem; pojęcie pierwsze odwołuje się bardziej do egzystencjalnego zawłaszczenia fragmentu przestrzeni (obszaru) w znaczeniu fizycznym (jej posiadania), natomiast drugie do sfery bycia (duchowej), zakorzenienia – istnienia ludzi tutaj, poprzednio i teraz.

2. Interpretowanie funkcji miasta kompleksowo, to znaczy wielopłaszczyznowo i wielopoziomowo, gdzie jego wielopłaszczyznowość odnosimy do różnych rodzajów potrzeb człowieka, które Malinowski kategoryzuje w postaci trzech hierarchicznych grup: potrzeby podstawowe, potrzeby instrumentalne oraz potrzeby symboliczno-integratywne (za: Kepny 1985), natomiast wielopoziomowość dotyczy różnych poziomów systemu osadniczego.

3. Wieloaspektowe rozumienie w geografii pojęcia przestrzeni, a w jej ramach kategorii miejsca, do którego odnosimy sensy i znaczenia rozumienia terminu „funkcja”. Ch. de Lauwe, wybitny socjolog i urbanista francuski, stwierdza, że przestrzeń miejska „jest skodyfikowana, instytucjonalizowana i organizowana zgodnie z modelami, normami, systemami przedstawięń i wartości” (za: Szczepański, Nurek 1997).

Pojęcie przestrzeni i miejsca zawsze wiązały się z nauką geografii, stanowiąc dla niej fundament, na którym budowano jej podstawy teoretyczne. Z. Chojnicki (2005) takie kluczowe pojęcia teoretyczne mające maksymalny zasięg odniesienia przedmiotowego nazywa konceptualnymi modelami przedmiotowymi. Przyjmowanie w geografii społeczno-ekonomicznej różnych założeń ontologicznych, epistemologicznych i metodologicznych przyczyniło się do pogłębionej refleksji nad istotą przestrzeni i miejsca. Przestrzeń, tradycyjnie ujmowana w geografii jako absolutna, jest już nie tylko traktowana jako względna, ale także stała się kategorią subiektywną związaną z sensem egzystencji człowieka (Jędrzejczyk 2004b).

W rezultacie zaakceptowania w geografii pluralistycznych założeń ontologicznych zmienił się także sens pojęcia „miejsce” (Wójcik, 2008). Koncepcja miejsca jest w Polsce szczególnie rozwijana w ramach nurtu geografii humanistycznej i w naukach o kulturze (patrz np. prace: Rewers 1996, 2005; Jędrzejczyka 2001, 2004a, 2004b; Rembowskiej 2002, 2005; Madurowicza 2002; Rykła 1999, 2005; Sagan 1995, 2000) oraz w geografii społecznej i socjologii przestrzennej (Dramowicz 1984b; Lisowski 2003; Kaczmarek 2001, 2004a, 2005; Kotus 2007; Wallis 1977, 1990; Jałowiecki, Majer, Szczepański, 2005; Jałowiecki, Szczepański 2002 i inni).

2. PRZESTRZEŃ – MIEJSCE – FUNKCJA

Przestrzeń i miejsce oraz ściśle związany z nimi czas są zasadniczymi kategoriami ludzkiego świata – tworzą jego ramy i wpływają na świadomość każdego człowieka (patrz: książka poświęcona tej problematyce pod red. W. Maika, K. Rembowskiej i A. Suliborskiego, 2008). Przestrzeń istniejąca w naszej świadomości jest efektem wpływu jej cech fizycznych, natomiast obraz wyobrażony powstaje w wyniku intencjonalnej działalności podmiotu poznającego daną rzeczywistość (Wódz 1989). P. Pellegrino stwierdza, że: „przestrzeń występuje jednocześnie w wielorakiej roli, jest teatrem, w którym rozgrywają się nasze interakcje, sama jest często przedmiotem tych interakcji, może być ich aktorem, gdy mowa jest o symbolach nierozzerwalnie związanych z przestrzenią, w tym zresztą ostatnim znaczeniu może też być specyficzną wartością społeczną” (za: Wódz 1989).

Wieloaspektowość i złożoność pojęć przestrzeni i miejsca bardzo dobrze oddaje przedstawiony przez A. Lisowskiego (2003) podział przestrzeni realnej na autoteliczną i heteroteliczną, które z kolei dzieli na:

1. Przestrzeń fizyczną miasta rozumianą jako zbiór przedmiotów rozpatrywanych ze względu na ich przestrzenne zróżnicowanie (np. na formy użytkowania tereny) lub istniejące między nimi relacje (organizacja przestrzenna działalności mieszkańców) konstytuujące wielowymiarową przestrzeń abstrakcyjną, między innymi typu funkcjonalnego (ekonomiczną i społeczną). Miejsce w tej przestrzeni znaczy tyle, co konkretna lokalizacja rzeczy czy przedmiotu, wyznaczona systemem współrzędnych unikatowa forma zróżnicowania przestrzennego powierzchni ziemi (np. region, krajobraz, państwo) lub punkt koncentrujący relacje przestrzenne (koncepcja regionu węzłowego, teoria miejsc centralnych itp.).
2. Przestrzeń ekologiczną miasta (obiektywną i subiektywną), której zasadniczymi składnikami są ludzie oraz przedmioty (właściwości, wartości użytkowe) w ich otoczeniu (środowisku) warunkujące zaspokajanie potrzeb, to jest pełniące określone funkcje dla człowieka. Miej-

sce odnosimy tutaj do pojęcia „siedlisko”, czyli do pewnego obszaru bytowania organizmu żywego, w którym zachodzą silne interakcje między tym organizmem a otoczeniem (środowiskiem). Pojęcie „siedlisko” implikuje zajmowanie się relacjami biologicznymi, to znaczy takimi, które podtrzymują lub zagrażają fizycznej egzystencji organizmu. W geografii miejsce należy bardziej łączyć z koncepcją przestrzeni społeczno-ekologicznej, a w jej obrębie z pojęciem terytorializmu w znaczeniu społecznym i jego rolą w kształtowaniu tożsamości. Terytorializm jest „strategią utrzymywania kontroli społecznej, ale i nadawania znaczeń zjawiskom” (Lisowski 2003). Miejsce w rozumieniu ekologii społecznej to obszar kontrolowany i egzystencjalnie znaczący społecznie, w którym zachodzą relacje przestrzenne i wykształciła się tożsamość zbiorowa (Lisowski 2003).

3. Przestrzeń kulturową, czyli zbiór przedmiotów (przestrzeń fizyczna), które przejawiają się w akcie intencjonalnego postrzegania i wywołują określone przeżycia człowieka, a także stanowią dla niego nośniki pewnych znaczeń, w tym również o charakterze symbolicznym (przestrzeń formalna); pełnią zatem funkcje świadomościowe. Przestrzeń kulturowa stanowi podmiotową wielość przestrzeni doświadczanych, jak napisał F. Znaniecki (1938): „podmioty ludzkie nigdy nie doświadczają jakiejś powszechnej, obiektywnej, bezjakościowej, niezmiennej, nieograniczonej i nieograniczenie podzielnej przestrzeni, w której istnieją i poruszają się wszelkie przedmioty, w tej liczbie i oni sami”. Nasz znakomity socjolog mówi tu o całej klasie poszczególnych „przestrzeni”, którą proponuje nazywać „wartością przestrzenną”. Taką wartością przestrzenną jest miejsce. Przestrzeń staje się miejscem w miarę poznawania i nadawania jej wartości, a „...miejsca stanowią centra odczuwalnych wartości...” – napisał Y.-F. Thuan (1987). Człowiek może je znać intymnie, ogólnie i konceptualnie oraz w różny sposób doświadczając: ruchowo, dotykowo, wizualnie i konceptualnie, co prowadzi do odmienności odczuwania przestrzeni i miejsca. Miejsce zyskuje realność wówczas, gdy doświadczamy je w pełni, to znaczy wszystkimi zmysłami, myślą i refleksją (Thuan 1987).

4. Przestrzeń społeczną – zbiór przedmiotów ujmowanych jako tworzywo odgrywające istotną rolę w organizacji życia społecznego będące zarazem pośrednikiem procesów społecznych i ich skutkiem. Francuski filozof H. Lefebvre w 1974 r. napisał: „Przestrzeń społeczna zawiera, przypisując im odpowiednie miejsca społeczne, stosunki produkcji, a więc stosunki biopsychiczne między płciami, grupami wieku wraz ze specyficzną organizacją rodzin oraz stosunki produkcji, podział pracy, jej organizację, a zatem hierarchie funkcji społecznych” (za: Szczepański, Nurek, 1997). A. Lisowski (2003) traktuje przestrzeń społeczną jako koncepcję integrującą przestrzeń ekologiczną (obszar użytkowany przez zbiorowość), kulturową (zbiór znaczeń przypisy-

wanych obiektom fizycznym) oraz społeczną (zbiór relacji społecznych). Przestrzeń społeczna rozumiana w sposób zintegrowany i przestrzeń fizyczna miasta pozostają ze sobą w dialektycznym związku czterech układów: produkcji, konsumpcji, wymiany i zarządzania. Układy te mają charakter dynamiczny, których wyrazem są stale zmieniające się stosunki społeczne zarazem warunkujące i również będące pod ich wpływem stosunki przestrzenne.

W geografii humanistycznej przestrzeń i miejsce odnoszone są do człowieka i stanowią system relacji między człowiekiem i jego otoczeniem będąc, obok krajobrazu, światem jego życia codziennego. W ujęciu humanistycznym w celu lepszego zrozumienia relacji przestrzeń – miejsce D. Jędrzejczyk (2001) wyróżnia następujące idee przestrzeni:

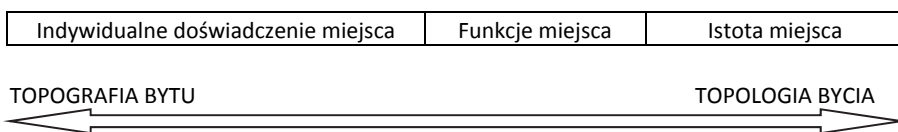
1. Przestrzeń pierwotną, która jest przestrzenią instynktowną i bezrefleksyjną, percepcyjną – którą określają działania związane z potrzebami i zachowaniami podstawowymi, doświadczeniami własnego ciała i doświadczeniami innych ludzi; jest ona pełna miejsc będących centrami znaczeń dla jednostek i określonej grupy kulturowej;
2. Przestrzeń egzystencjalna – związana z codziennością życia każdego człowieka i dzielona z innymi ludźmi, jest ona stale tworzona i zmieniana oraz określona kulturowo;
3. Przestrzeń architektoniczna i planistyczna – pierwsza jest związana z tworzeniem miejsc wizualnych, krajobrazów miejskich odbieranych przez ludzi, druga jest niedoświadczana i ma charakter bardziej abstrakcyjny, identyfikujący miejsce jako lokalizację określonych form i ich interakcji;
4. Przestrzeń abstrakcyjna – która jest wytworem umysłu i nie ma odpowiednika w świecie fizycznym czy psychologicznym, natomiast miejsce jest punktem określonym współrzędnymi.

Do tych wszystkich rodzajów przestrzeni realnej, rozumianej również w ujęciu humanistycznym, oraz odpowiadającemu im pojęciu miejsca, odnosimy sformułowaną koncepcję funkcji miejsca. Miejsce jest interpretowane w niej jako subkategoria różnych rodzajów przestrzeni, w każdym jednak przypadku jego funkcja może bądź wynikać wprost z przestrzeni realnej, bądź też jest efektem istniejących relacji między podmiotem a tą przestrzenią.

Miasto traktujemy jako terytorium i miejsce wyjątkowe, będąc równocześnie przeszłością – tym co było, i teraźniejszością – tym co jest, które jest równocześnie źródłem zaspokajania i obszarem wytwarzania stale nowych potrzeb. Zostało ono stworzone przez ludzi, którzy byli przed nami w określonych warunkach społecznych według ich możliwości technicznych, wyobrażeń, gustów, potrzeb duchowych i użytkowych, a równocześnie jest afiliowane i wytwarzane przez nas, także z myślą o naszych następcach. Proces wytwarzania przestrzeni wynika z dążenia ludzi do zaspokojenia potrzeb bieżących oraz przyszłych i ma

charakter stale zawieranego kompromisu pomiędzy jednostkami i grupami istniejącymi w określonej społeczności lokalnej. Społeczność taka konstituowana jest także przez zastane już cechy obszaru, w procesie jego okupacji i adaptacji zmienia istniejące i nadaje mu nowe funkcje. Funkcje te wzmacniając stale więzi członków tej społeczności z zajmowanym obszarem zmieniają go w miejsce. Stanowi ono, jak mówi Y.-F. Tuan, ucłowieczoną przestrzeń, to znaczy taką, której ludzie na miarę stanu swojej świadomości i osiągniętego poziomu kulturowego nadali i stale nadają pewne sensy (znaczenia), wyrażane zarówno w określonych formach wynikających wprost ze zmiany potrzeb biologicznych i psychospołecznych, jak i w wyobrażeniach (Lynch, 1960; Sennett, 1996). Na przykład istotnym pozaekonomicznym składnikiem podmiotowości miasta jest jego forma urbanistyczna, która, jak stwierdza K. Lynch: „jest dobra wówczas, jeżeli pozwala na wnoszenie do niej własnych wartości i znaczeń osobistych jako uniwersalnych” (za Ostrowską 1991).

Miasta stanowią takie miejsca, gdzie zaspokajane są potrzeby społeczne i indywidualne, a jednocześnie ich przestrzeń jest w różny sposób „oswojona” w prywatnym i społecznym doświadczaniu. Może ono być pojmowane zarówno w kategoriach egzystencjalnych, jak i sfery bycia i temu rozumieniu powinna odpowiadać jego interpretacja funkcjonalna – odślaniająca relacje pomiędzy człowiekiem a elementami struktur osadniczych. J. Kaczmarek (2005) dla zrozumienia i wyjaśnienia koncepcji miejsca proponuje stosowanie układu „ontologicznego kontinuum miejsca”, gdzie funkcja jest przejściem, zwornikiem, pomiędzy jego doświadczaniem a jego sensem (rys. 1).



Rys. 1. Kontinuum ontologiczne miejsca
Źródło: J. Kaczmarek 2004b

„Topografia bytu” polega, według J. Kaczmarka, na rozpatrzeniu i opisanu doświadczenia człowieka, które powstaje i jest związane z konkretnym miejscem, natomiast „topologia bycia” dotyczy istoty miejsca – odkrywania prawideł umożliwiających rozumienie zaistnienia miejsca w życiu człowieka, grupy czy społeczeństwa. „Nie można rozwikłać problemu istoty miejsca (topologii bycia) bez doświadczania istnienia. Miejsce powinno być także traktowane jako proces, zmieniająca się struktura” (Kaczmarek, 2005). Podkreślamy zatem społeczno-kulturowy charakter funkcji, co umożliwia przejście od ujęć makrofunkcjonalnych do ujęć mikrofunkcjonalnych – od funkcji jedynie jako

działalności społeczno-gospodarczej do funkcji wynikającej ze społecznych interpretacji miejsca. Cytowany autor stwierdza: „koncepcja funkcji miejsca umożliwia zbadanie całości kontinuum ontologicznego, od topografii bytu do topologii bycia”.

3. STRUKTURA FUNKCJI MIEJSCA

Funkcja miejsca to jego społeczna rola polegająca na zaspokojeniu pewnej części potrzeb indywidualnych i społecznych. Istota funkcji miejsca zawiera się w czterech jego atrybutach (patrz rys. 2), a mianowicie:

1. formie, której treść materialna i przestrzenno-organizacyjna zawiera w sobie określoną informację, to znaczy sam kształt architektoniczny, szatę ikonograficzną, wygląd estetyczny, organizację i użytkowanie przestrzeni, informują o tym, do czego miejsce jest, lub było przeznaczone; ten aspekt funkcji miejsca możemy nazwać funkcją użyteczności (przeznaczenia);
2. eksploatacji, która identyfikuje funkcję z wykorzystaniem instytucjonalnych form materialnych i przestrzenno-organizacyjnych zaspokajających potrzeby społeczne oraz z ich wartością ekonomiczną; jest to funkcja działania miejsca;
3. percepcji, która wiąże się z subiektywną oceną przeznaczenia i widzenia roli form materialnych i przestrzenno-organizacyjnych określonego miejsca w zaspokajaniu potrzeb jednostki i społeczności; możemy ten aspekt określić pojęciem funkcji postrzegania miejsca;
4. znaczenia (wartości), które wynikają z przeżyć indywidualnych lub zbiorowych ludzi, stanowiąc pewien efekt skumulowanej warstwy ich doznań emocjonalnych; w wyniku tych przeżyć, własnych lub innych, aktualnych albo też odległych w czasie, miejsce nabiera znaczenia i wartości; te cechy miejsca stanowią o jego funkcji znaczenia.

Funkcje – postrzegania (percepcji) i znaczenia, jako funkcje społeczne, są uwarunkowane denotującą treścią miejsca, zachodzącymi relacjami pomiędzy tym miejscem a podmiotem oraz jego cechami psychofizycznymi i kulturowymi.

Forma miejsca – architektoniczno-fizjonomiczna	Eksploatacja miejsca – ekonomiczna	Materialno-organizacyjne funkcje miejsca
Percepcja miejsca – społeczna	Znaczenie miejsca (wartość) – społeczne	Społeczne funkcje miejsca

Rys. 2. Istota funkcji miejsca

Źródło: A. Suliborski (2001); z niewielkimi zmianami

Funkcja miejsca staje się w takim rozumieniu pojęciem bardzo bogatym w treść, przez jej wieloaspektowe rozumienie (morfologiczne, ekonomiczne i społeczne) oraz odnoszenie jej do konkretnego fragmentu przestrzeni miasta lub miasta jako całości, które identyfikujemy jako miejsca również w znaczeniu społecznym. Funkcja w tym ujęciu wynika z potrzeb indywidualnych i zbiorowych ludzi, które są czynnikami funkcjonalnymi biologicznie i społecznie uzasadnionymi. Zatem można je określić jako czynniki pierwotne, w odróżnieniu od czynników wtórnych – wynikających np. z decyzji lokalizacyjnych, sytuacji gospodarczej czy politycznej. Część tych potrzeb jest zdeterminowana przestrzennie, co wyraża się ich zaspokajaniem w fizycznie określonych miejscach, które spełniają dla podmiotu (ludzi) pewne funkcje.

Funkcja miejsca jest związana także z istniejącym działaniem, ale poza tym z zakodowaną w określonych formach antropogenicznych i naturze informacją o możliwości ich zaspokojenia (wymiar informacyjny – funkcja informacyjna miejsca) oraz ze społecznym i jednostkowym doświadczeniem miejsca – pamięcią, a także jego wyobrażeniem (wymiar mentalny – funkcja mentalna, symboliczna). U. Eco (1996) ujmuje to następująco:

Forma – komunikuje, denotuje swą potencjalną funkcję, którą można zrealizować, ale tylko na mocy pewnego systemu oczekiwań i nawyków, a więc na mocy kodu. Określenie funkcja rozszerza się na wszystkie komunikatywne przeznaczenia danego przedmiotu; w życiu bowiem zbiorowym „symboliczne” konotacje obiektu są nie mniej «użyteczne» od jego funkcjonalnych denotacji. Konotacje symboliczne nazywamy funkcjonalnymi nie tylko przenośnie, ale także dlatego, że komunikują pewną społeczną używalność przedmiotu, nie pokrywającą się dokładnie z jego „funkcją” w ścisłym tego słowa znaczeniu.

Funkcja miejsca stanowi zawsze korelat jego treści materialno-informacyjnych oraz przypisywanych im społecznych znaczeń i wartości. Jest ona związana z możliwością urzeczywistnienia określonych potrzeb człowieka – materialnych i duchowych. Funkcja miejsca jest dla podmiotu obiektywno-subiektywnym doznaniem miejsca, jego doświadczeniem a jej subiektywizm stanowi pochodną cech biologicznych i kulturowych człowieka (Libura, 1988; Pawelska-Skrzypek, 1990; Rembowska, 2000).

Funkcja miejsca to także jego oddziaływanie – przez naturę, obiekt i pamięć, które może polegać na wysyłaniu i przyciąganiu, np. natura – przyciąga, obiekt – przyciąga i wysyła, pamięć – przyciąga. Funkcja miejsca jest jego społeczną wartością, zależną od siły przyciągania i wysyłania. Jest ona zatem pewną relacją, stosunkiem człowieka do miejsca, który objawia się w sposób subiektywny w jego świadomości oraz obiektywny pod postacią fizycznej treści tego miejsca. A. Wallis

(1990) wyróżnia trzy grupy wartości przestrzennych otoczenia (środowiska) warunkujących zachowania przestrzenne jednostki:

1. wartości instrumentalne – charakter funkcjonalny otoczenia, jego status społeczny i możliwości orientacji przestrzennej;
2. wartości sytuacyjne – poczucie bezpieczeństwa bądź zagrożenia, możliwość identyfikacji z otoczeniem rozumiane w kategoriach społecznych i kulturowych, poczucie w nim własnej jawności lub anonimowości, możliwość przyjęcia w danym miejscu określonych i wybranych ról społecznych, możliwość realizacji swego prestiżu i własnej osobowości;
3. wartości egzystencjalne – wynikające z przeżyć emocjonalnych, estetycznych i intelektualnych, związanych również ze światopoglądem a także wiarą, które razem składają się na poczucie tożsamości społecznej i kulturowej z otoczeniem.

„Ocena konkretnej przestrzeni zależna jest nie tylko od dostrzeżonego zespołu jej wartości, lecz w równej mierze od sytuacji i zamierzeń samej jednostki. Mówiąc dokładniej, zależna jest od społecznego statusu jednostki, od roli, jaką w danej przestrzeni pragnie ona podjąć i zrealizować, od rodzaju potrzeb, jakie zamierza lub musi w niej zaspokoić. Także od jej osobowości”. (Wallis 1990).

Desygnatami tak rozumianych funkcji miejsca są jego atrybuty materialne, takie jak: formy stworzone przez człowieka (np. wyposażenie w infrastrukturę instytucjonalną związaną z konkretnym działaniem ludzi, budowle, użytki) oraz przyrodę (naturalne i antropogeniczne, np. parki, ogrody, zbiorniki wodne). Zawierają one w sobie określone dla danej cywilizacji kody informacyjne (język), a także zapisane i uświadamiane w pamięci społecznej znaczenia (Jałowiecki 1989; Jałowiecki, Szczepański 2002).

Funkcję miejsc identyfikujemy przez istniejące działalności (tradycyjne podejście), treść informacyjną form – krajobrazów kulturowych oraz ich znaczenia. Badanie funkcji miejsca dotyczy dwóch poziomów identyfikacji:

1) przedmiotowej:

- a) działalności społeczno-gospodarczych – ich struktury jakościowej i ilościowej oraz zasięgu społecznego i przestrzennego oddziaływania,
- b) informacji (komunikacji), która wynika z formy i treści materialnej miejsca, znaczeń (wartości), będących skutkiem przeżyć jednostki ludzkiej i jej doświadczeń społecznych (pamięci);

2) przestrzennej (systemów osadniczych):

- a) systemu jednostki osadniczej,
- b) regionalnego systemu osadniczego,
- c) krajowego systemu osadniczego,
- d) globalnego systemu osadniczego.

Badanie funkcji miejsca może być prowadzone na różnych poziomach organizacji systemu osadniczego i ma zarówno wymiar jednostkowy, jak i ponadjednostkowy, to znaczy dotyczy osób, społeczności lub zbiorowości społecznych (patrz: tab. 1).

Tabela 1. Funkcja miejsca – jej wymiary i desygnaty w odniesieniu do systemów miejskich

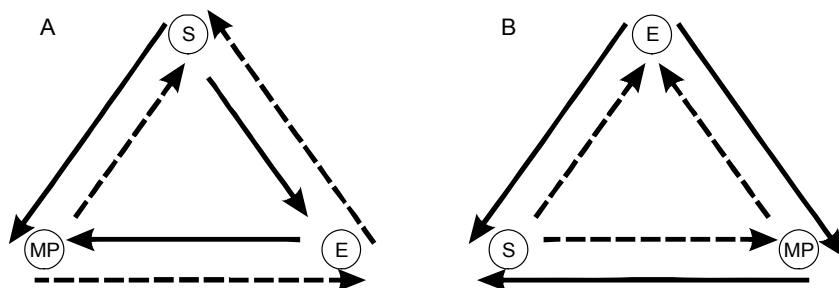
Poziom badań	Lokalny	Regionalny i krajowy (miast)
Aspekty funkcjonalne (wymiary)	Desygnaty funkcji	Desygnaty funkcji
A. Morfologiczny	Forma miejsc (miasta): – podział terenu, – fizjonomia terenu, – architektura budowli, – krajobraz etc.	Forma miast (miejsc): – wielkość, – geneza, historyczna, – lokalizacja, – typ genetyczno-morfologiczny etc.
B. Ekonomiczny	Eksploatacja miejsc (miasta): – wykorzystanie terenu, – wykorzystanie budowli, – wykorzystanie infrastruktury technicznej, – wykorzystanie natury, – wartość terenu etc.	Eksploatacja miast (miejsc): – struktury zawodowe ludności, – struktury działalności społeczno-gospodarczych, – struktury wyposażenia instytucjonalnego, – typy struktur użytkowania ziemi, struktury eksportu i importu (ludzi, towarów, innowacji–myśli), etc.
C. Społeczny	Percepcja miejsc (miasta): – formy i eksploatacji terenu, – formy i eksploatacji budowli, – formy i eksploatacji urządzeń infrastruktury technicznej, – krajobrazu kulturowego, – estetyki, – jakości życia, – mieszkańców etc. Znaczenie miejsc (wartość): – instrumentalne, – sytuacyjne, – egzystencjalne – informacyjne, – symboliczne, – poznawcze, – moralne, – witalne etc.	Społeczna percepcja miast (miejsc): – form genetyczno-morfologicznych, – form fizjonomicznych (krajobrazowych), – bazy techniczno-ekonomicznej, – bazy społeczno-ekonomicznej (miejsc pracy), – form społecznych, – jakości życia etc. Znaczenie i wartość miast (miejsc): – gospodarcze, – kulturowe, – polityczne, – mityczne (symboliczne), – poznawcze, – moralne, – witalne, – estetyczne etc.

Źródło: A. Suliborski (2001), z niewielkimi zmianami.

Funkcja miejsca identyfikowana jest w trzech aspektach (wymiarach): morfologiczno-przestrzennym (MP), ekonomicznym (użytkowym) – E oraz społecznym (percepcyjno-znaczeniowym) – S.

Relacje między wymiarami funkcji miejsca (miasta) mogą przyjmować różny charakter w zależności od sytuacji politycznej i ekonomicznej, w jakiej miejsce było kształtowane i współcześnie egzystuje oraz od indywidualnego jego odbioru i przeżywania przez podmiot. Określa to *genius loci*, formę materialno-organizacyjną i aktualną eksploatację miejsca oraz łącznie warunkuje stosunek do niego ludzi (mieszkańców miasta). Zależności między wymiarami funkcji miejsca pokazuje schematycznie rys. 3. Na rysunku układ tych zależności ma charakter hierarchiczny, czyli społeczne aspekty funkcji determinują jej dwa pozostałe wymiary. Wzajemne relacje obu tych aspektów są także zhierarchizowane, co oznacza, że ekonomiczny wymiar wpływa na morfologiczno-przestrzenną formę funkcji znacznie silniej niż morfologia warunkuje ekonomiczną stronę funkcji.

Na rysunku 3B układ zależności pokazuje dominację ekonomicznego aspektu funkcji nad społecznym i morfologiczno-przestrzennym oraz morfologiczno-przestrzennego nad społecznym. Sytuacja tego typu była charakterystyczna szczególnie w okresie realnego socjalizmu w Polsce, w którym doktrynalnie rozumianemu rozwojowi ekonomicznemu podporządkowane zostały wszystkie inne aspekty miejsca.



Rys. 3. Zależność między wymiarami funkcji miejsca
Źródło: opracowanie własne

Pojęcie funkcji zawiera więc skumulowane treści opisujące miejsce od strony morfologiczno-przestrzennej (MP), gospodarczej (E) i społecznej (S) decydujące o jego istocie. Każdy z wymiarów funkcji informuje i opisuje inny z jego aspektów i może być rozpatrywany oddzielnie, ale wówczas musimy określić, o jakiej funkcji miejsca mówimy.

Funkcja w wymiarze morfologiczno-przestrzennym (FMP) jest pewną formą konkretnego miejsca (fragmentu przestrzeni fizycznej) lub całego osiedla (miasta), przyjmującą postać architektonicznie określonych budowli lub wyznaczonej granicami powierzchni użytków oraz ich układów przestrzennych, które dla ludzi coś znaczą i mają pewną

wartość utylitarną albo symboliczną. Zmiany, którym ulega funkcja miejsca w wymiarze morfologiczno-przestrzennym wynikają z podejmowanych działań zmierzających do przekształceń jego formy architektoniczno-fizjonomicznej. Najczęściej występujące działania omówiono poniżej:

1. Akceptacja istniejącej formy architektoniczno-fizjonomicznej miejsca, która nie zmienia się, utrzymując swoją dotychczasową formę architektoniczno-fizjonomiczną i strukturę organizacyjną, oraz spełnia te same lub odmienne funkcje ekonomiczne.

2. Adaptacja formy architektoniczno-fizjonomicznej miejsca, które ulega niewielkim zmianom pozwalającym jednak zachować jego dotychczasową formę lub nieco ją modernizując. Adaptacja jest działaniem pozwalającym bądź na utrzymanie dotychczasowej funkcji ekonomicznej w nowych warunkach społecznych lub przystosowaniu miejsca do pełnienia innych tego rodzaju funkcji.

3. Rekonstrukcja formy architektoniczno-fizjonomicznej miejsca, która polega na odtworzeniu dotychczasowego wyglądu i organizacji z równoczesną jego modernizacją, pozwalającą jednak na zachowanie właściwego mu charakteru w celu dostosowania do pełnienia dawnych lub nowych funkcji ekonomicznych. Przykładem takiej rekonstrukcji architektoniczno-fizjonomicznej miejsca były działania renowacyjno-modernizujące zrujnowanego obiektu handlowego i przystosowanie go do pełnienia tej samej funkcji ekonomicznej, ale w nowych już warunkach społeczno-ekonomicznych;

4. Kreacja formy architektoniczno-fizjonomicznej miejsca, które jest na nowo wytworzone, zarówno w znaczeniu jego organizacji przestrzennej, jak i budowli architektonicznych, oraz przystosowane do z góry założonych funkcji ekonomicznych. Działanie kreujące formę architektoniczno-fizjonomiczną miejsca, może polegać na całkowitej likwidacji dawnych form morfologiczno-przestrzennych (kamienice czynszowe) i funkcji ekonomicznych (mieszkaniowa) miejsca oraz ich zastąpieniu zupełnie nową formą architektoniczno-fizjonomiczną, która została podporządkowana z góry założonej innej funkcji ekonomicznej (handlowej).

Wymiar morfologiczny funkcji wiąże się z ważnym problemem integracji, bardzo dobrze rozwiniętych w geografii miast badań morfologicznych z tradycyjnym kierunkiem funkcjonalnym. Synteza tych podejść, od dawna już postulowana przez K. Dziewońskiego (1962), może odbyć się wówczas, kiedy miasto jest postrzegane i interpretowane z punktu widzenia człowieka jako jego twórcy, użytkownika i sprawcy wszelkich zmian. Wydaje się, że istnieje możliwość przeprowadzenia integracji obu nurtów na gruncie istniejących teorii struktury społeczno-przestrzennej miast oraz omówionej koncepcji funkcji miejsca.

Funkcja ekonomiczna (FE) identyfikuje miejsca lub całe osiedle (miasto) jako charakterystyczne skupienie instytucji i działalności społeczno-gospodarczych, które wytwarzają określone dobra i idee zaspokajające potrzeby mieszkańców i innych osób oraz stanowiące przedmiot eksportu. Funkcja w tym wymiarze stanowi zinstytucjonalizowaną działalność społeczno-gospodarczą wykonywaną w danym miejscu i jej efekty społeczno-ekonomiczne. Desygnatem funkcji jest określona instytucja zlokalizowana w pewnym miejscu fizycznie pojmowanej przestrzeni miejskiej.

Funkcja w tym znaczeniu identyfikowana jest poprzez jej następujące wymiary ekonomiczno-organizacyjne:

- 1) wielkość ekonomiczną funkcji miejsca, która jest pewną sumą efektów działalności społeczno-ekonomicznych i w zależności od charakteru wykonywanych działań może być identyfikowana przez odpowiednie wskaźniki, jak np. liczba zatrudnionych, wielkość produkcji;
- 2) rodzaj funkcji miejsca, który utożsamiamy z występującymi instytucjami i ich zaliczeniem do odpowiedniej klasy podmiotów gospodarczych ustalonych w ramach klasyfikacji gospodarki narodowej przez Główny Urząd Statystyczny;
- 3) struktura funkcji miejsca, która może odnosić się zarówno do wielkości ekonomicznych, odzwierciedlających dominację jednych funkcji nad innymi, jak i do ich składu przedmiotowego (rodzajowego);
- 4) organizację funkcji miejsca, która wynika z ich różnych powiązań społecznych, ekonomicznych i organizacyjno-przestrzennych identyfikujących poprzez podmiot(y) rangę miejsca.

Wymiary funkcji ekonomicznych są związane z morfologią miejsca; z jego akceptacją w dotychczasowej postaci, adaptacją, rekonstrukcją lub kreacją nowej formy architektoniczno-fizjonomicznej.

Aspekt ekonomiczny funkcji miejsca odnosi się do identyfikacji sformalizowanych w postaci instytucji działalności społeczno-gospodarczych, których kryteria i metody badań na poziomie systemu osadniczego (ujęcie strukturalno-funkcjonalne) są dobrze opisane i zweryfikowane w literaturze (patrz: np. prace Dziewońskiego 1971; Jerczyńskiego 1973; Maika 1988; Szajnowskiej-Wysockiej 1995; Suliborskiego 2001). Natomiast w ujęciu jednostkowym możemy odwołać się do doświadczeń wynikających z badań nad strukturami przestrzenno-funkcjonalnymi miast, zwłaszcza tych, które dotyczą ich najważniejszych funkcjonalnie fragmentów – obszarów centralnych, czy też wybranych rodzajów funkcji, np. badania zmian funkcjonalnych prowadzone przez: Z. Górkę (1977, 2002) w Krakowie, A. Wolaniuk (1997) w Łodzi, B. Miszewską (1994, 2002) oraz D. Burnus i B. Miszewską (1998) we Wrocławiu, L. Mierzejewską i J. Paryską w Poznaniu (1998) oraz innych.

Wymiar społeczny funkcji (FS) dotyczy subiektywnego wyobrażenia i wartościowania przez ludzi roli lub znaczenia poszczególnych miejsc lub obiektów w osiedlu (mieście) oraz całego osiedla (miasta) w szerszym kontekście przestrzenno-kulturowym, politycznym, ekonomicznym czy egzystencjalnym. Ma on charakter świadomościowy i generowany jest przez różne relacje między człowiekiem (społecznością, zbiorowością społeczną) a miejscem. Funkcja w tym aspekcie jest subiektywnym wyobrażeniem miejsca, rozumianego w kategorii przestrzeni kulturowej, i pewną jego wartością, która staje się częścią świadomości społecznej. Badanie tego aspektu funkcji jest bardzo trudne, ponieważ dotyczy poznania części procesu psychicznego (świadomości), w którym następuje odzwierciedlenie rzeczywistości i własnych działań, w wyniku przeciwstawienia przedmiotu i podmiotu. Pomocny w badaniu tego wymiaru funkcji miejsca jest bogaty już dorobek teoretyczny i metodologiczny tak zwanej geografii percepcji oraz geografii humanistycznej (patrz: prace Prawelskiej-Skrzypek 1990; Jędrzejczyka 2001, 2004b, 2005, 2008; Jędrzejczyka, Orłowskiej 2003; Rembowskiej 2002, 2003; Kotusa 2001, 2005, 2007; Kotusa, Dolaty 2004; Kaczmarka 2001, 2005; Sagan 1997, 2000; Maika 2006; Szkurłat 2004; Więclaw 2001; Madurowicza 2002 oraz innych geografów).

Społeczny wymiar funkcji miejsca rozumiany jest dwojako: po pierwsze jest to funkcja znaczenia (wartości) realnej przestrzeni (obiektu, elementu) i po drugie – funkcja wyobrażenia tego, co podmiot łączy z przestrzenią realną lub stworzoną (wyobrażoną). Funkcja miejsca jest pojęciem opisującym stosunek podmiotu do jakiejś części czy elementu(ów) realnego lub wyobrażonego środowiska (otoczenia) podmiotu oraz jego dekodujących znaczeń i wartości. Stosunek ten ma postać relacji zwrotnej: podmiotu do przedmiotu – człowieka do realnego lub uświadamianego elementu, który z jakiś powodów jest dla podmiotu istotny i stanowi przedmiot jego zainteresowania. Równocześnie przedmiotu do podmiotu, który przedmiot wyraża poprzez zbiór swoich cech informacyjnych rzeczywistych lub mu przypisanych stanowiących podstawę dla podmiotu do wnioskowania o tym, czym on jest, do czego służy, czyli cech dekodujących jego przeznaczenie i wartość realną lub symboliczną.

Relacja typu podmiot → przedmiot polega:

- 1) po pierwsze na przypisywaniu przez podmiot określonych znaczeń i wartości do realnych elementów znajdujących się aktualnie w jego otoczeniu (funkcja znaczenia i wartości);
- 2) po drugie na przypisywaniu tych znaczeń i wartości elementom wyobrażonym – zapisanym w pamięci podmiotu (funkcja wyobrażenia).

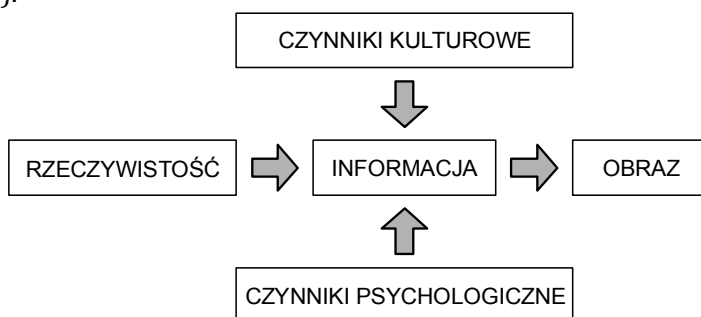
Zarówno w jednym, jak i drugim przypadku znaczenia i wartości mogą mieć charakter użyteczny (np. lepsza lub gorsza możliwość zała-

twienia określonych potrzeb) albo emocjonalny, związany z dobrymi lub złymi przeżyciami zapisanymi trwale w pamięci podmiotu.

Relacja typu przedmiot→podmiot polega na:

1) przekazie przez przedmiot różnego typu informacji, które zostały zapisane w elementach realnego środowiska podmiotu, w wyniku procesu jego społecznego tworzenia lub jako daru natury.

Prosty schemat kształtowania obrazów przestrzeni zaproponował J. M. Doherty (rys. 4). Przekaz tych informacji odbywa się w procesie percepcji otoczenia przez człowieka i jest równocześnie uwarunkowany podmiotowo (psychofizycznie i kulturowo) i przedmiotowo (morfologicznie).



Rys. 4. Czynniki wpływające na kształtowanie obrazów
Źródło: B. Jałowicki, M. S. Szczepański (2002)

Przedstawiona koncepcja funkcji miejsca wymaga jeszcze dalszych przemyśleń i empirycznej weryfikacji. Jej założenia mogą być wykorzystane w badaniu zróżnicowania społeczno-gospodarczego zarówno miejskiej sieci osadniczej, jak i obszarów miejskich. Równocześnie wydaje się, że koncepcja funkcji miejsca stanowić może płaszczyznę integracji teorii bazy ekonomicznej i teorii ośrodków centralnych na poziomie makrosystemów osadniczych oraz podejścia funkcjonalnego, morfologicznego i humanistycznego na poziomie jednostkowych zjawisk osadniczych. Kluczowa staje się tutaj kategoria miejsca interpretowana z punktu widzenia potrzeb człowieka, a nie tylko przestrzennych wymiarów lokalizacji.

LITERATURA

- Burnus D., Miszewska B., 1998, *Zmiany funkcji budynków rynku wrocławskiego w okresie transformacji*, Acta Universitatis Wratislaviensis, 2048, Studia Geograficzne, LXIX.
- Chojnicki Z., 2005, *Problematyka metodologiczna przedmiotu geografii*, [w:] W. Maik, K. Rembowska (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*.

- Suliborski A., *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 1. Zakład Geografii Społecznej i Turystyki UMK, Zakład Badań Społecznych i Regionalnych UŁ, ŁTN, Łódź.
- Dramowicz K., 1984, *O potrzebie refleksji filozoficznej w geografii*, [w:] K. Dramowicz (red.), *Geografia a filozofia – wybrane zagadnienia metodologiczne*, PZLG, PAN, 3–4.
- Dziewoński K., 1962, *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce*, *Czasopismo Geograficzne*, 4.
- Dziewoński K., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, *Prace Geograficzne*, 87, IG PAN.
- Eco U., 1996, *Nieobecna struktura*, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Górka Z., 1977, *Funkcje produkcyjne I dzielnicy katastralnej miasta Krakowa – Śródmieście*, *Prace Geograficzne, Zeszyty Naukowe UJ*, 44.
- Górka Z., 2002, *Przemiany funkcjonalne krakowskiej dzielnicy staromiejskiej w okresie transformacji*, [w:] J. Słodczyk (red.), *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Jałowiecki B., 1989, *Przestrzeń znacząca*, [w:] J. Wódz (red.), *Przestrzeń znacząca studia socjologiczne*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Jałowiecki B., Majer A., Szczepański M. S. (red.), 2005, *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Jałowiecki B., Szczepański M. S., 2002, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Jerczyński M., 1973, *Zagadnienie specjalizacji bazy ekonomicznej większych miast w Polsce*, [w:] M. Jerczyński, M. Chawes, Z. Siemek (red.), *Studia nad strukturą funkcjonalną miast*, *Prace Geograficzne*, IG PAN, 97.
- Jędrzejczyk D., 2001, *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2004a, *Geografia miasta jako nauka humanistyczna*, [w:] D. Jędrzejczyk (red.), *Humanistyczne oblicze miasta*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2004b, *Neapol – miasto Herlinga-Grudzińskiego*, [w:] D. Jędrzejczyk (red.), *Humanistyczne oblicze miasta*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2005, *Antropocentryczny wymiar przestrzeni*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 1, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Jędrzejczyk D., 2008, *Przestrzeń i czas w perspektywie geograficznej*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Terytorium, Region, Miejsce – czas i przestrzeń w geografii. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 4, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej WSG w Bydgoszczy, Zakład

- Geografii Społecznej i Studiów Regionalnych UŁ w Łodzi, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Jędrzejczyk D., Orłowska E., 2003, *Kulturowy aspekt przestrzeni wobec wieloznaczności jej pojmowania*, [w:] E. Orłowska, J. Klementowicz (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, PTG, Oddział Wrocławski, Wrocław.
- Kaczmarek J., 2001, *Miejsce – w poszukiwaniu właściwej natury*, [w:] H. Rogacki (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kaczmarek J., 2004a, *Dublin – labirynt nad rzeką*, [w:] D. Jędrzejczyk (red.), *Humanistyczne oblicze miasta*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Kaczmarek J., 2004b, *Od koncepcji miejsca do geografii wykluczenia*, [w:] E. Orłowska (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych*, 4., Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Kaczmarek J., 2005, *Podejście geobiograficzne w geografii społecznej. Zarys teorii i podstawy metodyczne*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kempny M., 1985, *Koncepcja potrzeb w funkcjonalizmie Malinowskiego*, [w:] M. Flis, S. Paluch (red.), *Antropologia społeczna Bronisława Malinowskiego*, PWN, Warszawa.
- Kotus J., 2001, *Nowy Zespół Mieszkaniowy – wspólne terytorium czy przestrzeń niczyja?*, [w:] I. Sagan, M. Czepczyński (red.), *Wybrane problemy badawcze geografii społecznej w Polsce*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk.
- Kotus J., 2005, *Społeczne dylematy w przestrzeni miejskiej*, Bogucki, Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kotus J., 2007, *Natura wielkomiejskich sąsiedztw. Analiza subsąsiedzkich i sąsiedzkich terytorialnych podsystemów społecznych w Poznaniu*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Kotus J., Dolata M., 2004, *Społeczne naznaczanie obszarów miasta*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście*, XVII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Libura H., 1988, *Badanie wyobrażeń geograficznych na przykładzie mieszkańców Sanoka*, Dokumentacja Geograficzna, 1, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Lynch K., 1960, *The Image of City*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Madurowicz M., 2002, *Sfera sacrum w przestrzeni miejskiej Warszawy*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa.
- Maik W., 1988, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadniczych*, Seria Geografia, 37, UAM, Poznań.
- Maik W., 2006, *Problematyka człowieka w geografii w świetle tradycji i rozwoju myśli geograficznej*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), Pod-

- stawowe *idee i koncepcje w geografii. Człowiek w badaniach geograficznych*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), 2008, *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 4, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej WSG w Bydgoszczy, Zakład Geografii Społecznej i Studiów Regionalnych UŁ w Łodzi. Bydgoszcz.
- Majer A., 2004, *Od idei przestrzeni społecznej do koncepcji czasoprzestrzeni*, [w:] A. Majer, P. Starosta (red.), *Wokół socjologii przestrzeni*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Mierzejewska L., Parysek J., 1998, *Tereny zielone oraz ich miejsce i funkcje w strukturze przestrzennej miasta*, [w:] R. Domański (red.), *Podstawy gospodarczej polityki miasta. Studium Poznania*, Biuletyn KPZK PAN, 181.
- Miszewska B., 1994, *Bloki urbanistyczne Wrocławia w różnych fazach cyklu miejskiego*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienie geografii osadnictwa w Polsce*, Materiały konferencyjne, Toruń–Łódź.
- Miszewska B., 2002, *Zmiany struktury przestrzennej miast w warunkach gospodarki rynkowej na przykładzie Wrocławia*, [w:] J. Ślodziak, (red.), *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Nurek S., 1985, *Terytorium i miejsce w socjologii egzystencjalnej*, [w:] J. Wódz (red.), *Przestrzeń znacząca, studia socjologiczne*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Ostrowska M., 1991, *Człowiek i rzeczywistość przestrzenna*, Autorska Oficyna Wydawnicza Nauka i Życie, Szczecin.
- Praweńska-Skrzypek G., 1990, *Miasta o niezharmonizowanym rozwoju w świadomości mieszkańców*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Rembowska K., 2000, *Tożsamość lokalna i regionalna. Region łódzki*, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica, 3.
- Rembowska K., 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Rembowska K., 2003, *Świat człowieka w perspektywie kulturowej*, [w:] E. Orłowska, J. Klemen-towicz (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, Oddział Wrocławski PTG, Wrocław.
- Rembowska K., 2005, *Zapomniany wymiar czasoprzestrzeni*, [w:] *Religion in the Time of Changes*, University of Łódź, Łódź.
- Rewers E., 1996, *Język i przestrzeń w poststrukturalistycznej filozofii kultury*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Rewers E., 2005, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków.
- Rykiel Z., 1999, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna jego mieszkańców*, Prace Geograficzne, 170, IGIiPZ PAN.

- Rykiel Z., 2005, *Miasto jako miejsce a przemiany jego architektury, symboliki i świadomości terytorialnej mieszkańców*, [w:] B. Jałowiecki, A. Majer, M. S. Szczepański (red.), *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Sagan I., 1995, *Miejsce, źródła identyfikacji z nim, procesy transformacji w miastach*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Centra i peryferie dużych miast. Transformacja i przyszłość. Pojęcia i metody badawcze*, VII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG, Łódź.
- Sagan I., 1997, *Wielkie zespoły mieszkaniowe – niczyja przestrzeń czy nasze miejsce?*, Kwartalnik Geograficzny, 2–3, Wydawnictwo M. Rożak, Gdańsk.
- Sagan I., 2000, *Miasto – scena konfliktów i współpracy. Rozwój miasta w świetle koncepcji reżimu miejskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Sennett R., 1996, *Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji Zachodu*, tłum. M. Konikowska, Wyd. Marabut, Gdańsk.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia teoretyczno-empiryczne*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Suliborski A., 2006, *Człowiek w geograficznych teoriach funkcjonalno-strukturalnych*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Człowiek w badaniach geograficznych. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 2, Bydgoszcz.
- Szajnowska-Wysocka A., 1995, *Podstawy zorganizowania miast konurbacji górnośląskiej*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Szczepański M.S., Nurek S., 1997, *Miasto i świat społeczny jego mieszkańców w perspektywie socjologicznej (szkic do syntezy)*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Współczesne przemiany struktur przestrzennych dużych miast*, IX Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Szkurlat E., 2004, *Więzi terytorialne młodzieży z miastem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Thrift N. J., 1983, *On the determination of social action in space and time*, Environment and Planning, D, 1.
- Thuan Y.-F., 1987, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa.
- Wallis A., 1977, *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa.
- Wallis A., 1990, *Socjologia przestrzeni*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Więclaw J., 2001, *Suburbia w Krakowie w ocenie ich mieszkańców*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Miasto postsocjalistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Wolaniuk A., 1997, *Funkcje metropolitalne Łodzi i ich rola w organizacji przestrzennej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Wódcz J., 1989, *Przestrzeń odniesienia – kilka propozycji metodologicznych*, [w:] J. Wódcz (red.), *Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Wódcz M., 2008, *Miejsce człowieka na Ziemi – refleksje odnoszące się do geograficznego namysłu nad czasem*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 4, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej WSG w Bydgoszczy, Zakład Geografii Społecznej i Studiów Regionalnych UŁ w Łodzi, Bydgoszcz.
- Znanecki F., 1938, *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, Ruch prawniczy ekonomiczny i socjologiczny, 18, Poznań.